

In alle staten

Pieter Wisse

Dat is weer zo'n boek dat ik las, eindelijk. Wat heb ik opgestoken van *De Staat van Verschil, Een Kritiek van de Gelijkheid* (Van Gennep, 2007) door P.H.A. (Paul) Frissen? Voor mijzelf is zijn hoofdpunt allang niets nieuws meer, te weten erkenning van noodzaak dat

verschil en ongelijkheid publieke en politieke waardering krijgen.[p. 13]

Een één of ànder variëteitsperspectief laat zich zelfs sinds gedocumenteerde filosofie herkennen. Bijvoorbeeld, wat kan Heraclitus ànders bedoeld hebben met de overgeleverde uitspraak dat alles stroomt resp. niemand voor de tweede keer in dezelfde rivier kan stappen? Alweer later leeft Plato en schrijft het dialoog *Philebus* (in: *The Collected Dialogues of Plato*, Princeton University Press, oorspronkelijke editie 1961, editie 1980, pp. 1087-1150). Daarin voert hij Socrates op met de bewering

many are one, and one is many[. 14c]

Onmiddellijk waarschuwt – Plato bij monde van – Socrates zijn toehoorders:

[A] person who suggests either of these things may well encounter opposition.[14c]

Wat dat betreft is er kennelijk niets veranderd, althans niet dat ik weet. Nota bene, Plato is óók auteur van *De Staat* en *De Wetten*. En dan is er veel recenter o.a. W.R. Ashby's *Wet van Passende Variëteit*. Ik meen onder de noemer van subjectief situationisme zelfs radicaler èn preciezer dan Plato – enzovoort, dus nu tot en met Frissen – variëteit te duiden, met voordelen van dien voor toepassing. Concreet in het verlengde van resp. als commentaar op *Philebus* leg ik e.e.a. uit in het opstel [Daar heeft Plato natuurlijk een wezenlijk punt voor de informatiemaatschappij](#). Ook interpreteerde ik op mijn beurt een interpretatie door Cornelis Verhoeven van Plato's allegorie van de grot – uit *De Staat* – waarmee ik Plato reeds als uitgesproken politieke variëteitsfilosoof schilder; zie [Platoonse bewegingsleer voor ontwerpers](#). Lees daar voor ontwerpers dan ook wat Frissen verstaat onder politici en bestuurders. Diverse opstellen heb ik gewijd aan werk van allerlei [variëteitspioniers](#) (zoals ik ze noem, zie voor verwijzingen o.a. de gelijknamige rubriek in [Metapatroon, handboek stelselmatig informatieverkeer](#)).

Nogmaals, tot dusver ben ook ik niet erin geslaagd opbouwend enig gehoor te vinden, laat staan met duurzaam gevolg. Ik stel mij voor, dat Frissen evenmin vorderingen boekt. Samenwerking zou toch moeten helpen. Hoe dan ook beveel ik *De Staat van Verschil* dringend aan. Wie na lezing volhoudt dat 'we' met staatsbemoeyenis op de goede weg zijn, steekt met zijn (of: haar) kop diep in het spreekwoordelijk zand.

Tegelijk ben ik het op allerlei zowel principiële als afgeleide punten – uit *De Staat van Verschil* – niet eens met Frissen. Verschil is natuurlijk logisch, althans volgens variëteitslogica. Als Frissen zijn eigen verhaal serieus neemt, stelt hij belang in nadere verklaring en verwelkomt discussie, enzovoort.

Enerzijds zie ik grondslagen evolutionair, anderzijds is mijn visie op overheidsbemoeyenis nadrukkelijk(er) beperkt tot verkeer(ssituaties) en aldus infrastructureel.

Overeenkomstig evolutionair (ontwikkel)stadium kan een organisme (lees ook: individu) gedrag variëren. Dat gebeurt mede naar omstandigheden (lees ook: situatie). In zoverre is relativering van 'zijn' gedrag aan de orde. Noem een organisme een subject. Dan is voor

gedrag steeds de samenloop van subject en situatie relevant; subjectief situationisme. Verkeert hetzelfde subject in een andere situatie? Dat levert ànder gedrag op. Let wel, axiomatisch is dat een tautologie, want gedrag geldt principieel als situationeel verbijzonderd. Zo overleeft een organisme. Kenmerkend is de overgang van situatie tot situatie met resp. door dienovereenkomstig wisselend gedrag. Wat een organisme op enig tijdstip resp. tijdsduur gedragsmatig voor een situatie houdt, ervaart het dankzij cognitief vermogen. Dat vermogen borduurt voor de ene ervaring mede voort op vorige ervaringen. Daardoor verschilt elke vòlgende ervaring van voorafgaande ervaringen (en bijgevolg verandert het cognitief vermogen van het organisme in kwestie; een organisme leert). Aldus is verschil principieel. Maar verschillen zijn niet absoluut verschillend. (Want) voor de gedragsmatige overgang tussen situaties leidt het ene verschil tot een vòlgend, enzovoort. Voor samenhangende gedragsverschillen op situationele basis komt – nota bene, variëteitslogisch – slechts een gedragsmatig lege verbinding in aanmerking: nul-identiteit. Als Frissen het heeft over "de lege staat," beseft hij stellig niet dat zo'n instelling strookt met – de veronderstelling van – subjectief-situationele gedragsbepaling (en dat hij zich op m.i. nòg aansprekender grondslagen kan beroepen).

Rara, wat zit er tüssen omstandigheden en ervaring (lees ook: interpretatie)? Charles Peirce veronderstelt een bemiddelend element: teken. Dat neemt hij op in een drietal onlosmakelijk met elkaar verbonden elementen, een triade met object, interpretant en teken. In het beseft dat er voor eenduidigheid méér nodig is, merkt Peirce nogal algemeen op dat al naar gelang een zgn grond verschil bestaat. Over verschil gesproken, naar mijn idee telt èlk element van de triade een dienovereenkomstige grond. Dat resulteert in een hexade, waarbij de oorspronkelijke triadische elementen veranderen in dimensies met steeds twee elementen. Ter facilitering van netzo noodzakelijke samenhang tussen verschillen – die samenhang lijkt iedereen tot dusver vergeten; ik vermoed dat er onvoldoende beseft van de verkeersopgave is, ofwel de noodzaak van voorzieningen voor allerlei (verkeers)deelnemers tegelijk met hun navenant gevarieerde gedragingen – moet er op zijn beurt langs elke dimensie 'iets leegs' tussen. Het aantal elementen groeit van zes tot negen: enneade.

Volgens – mijn begrip van – Peirce's desbetreffende werk beschouwt hij semiosis als dynamiek volgens momenten. In de ene richting resulteert interpretatie, in de andere gedrag, enzovoort. Met een dia-enneadisch schema vind ik zulke dynamiek sterk verduidelijkt. Voor schema's, zie *Enneadic Semiotics, axiomatic models*. Volgens de semiotische enneade zijn betekenissen principieel subjectief, en daarbij altijd situationeel. Zoiets als een collectieve betekenis is in subjectief-situationeel opzicht tegenstrijdig.

Frissen verklaart in *De Staat van Verschil*

de methodologische positie van dit boek [door] de wereld [...] als een web van betekenissen op te vatten.[p. 13]

Heeft dat web volgens hem objectieve status? Zijn er weliswaar verschillende betekenissen, maar is volgens hem een bepaálde betekenis eruit gelijk voor àlle subjecten? Wat constitueert trouwens de betekenisverschillen die blijkbaar bestaan óók als dat web objectief geldt?

Wat mij betreft zijn er verschillende subjecten en pèr subject een, vooruit, web van betekenissen. Terwijl Frissen meent, dat in

[d]e wereld [al]s een systematisch spel van differenties [...] d]e differenties zelf [...] niet identificeerbaar zijn[, p. 176]

zijn ze dat volgens subjectief situationisme wel degelijk. Dat drijft ze zelfs op de spits en voedt daarmee het betoog van Frissen. Er blijft overigens altijd een rest van indifferentie, maar die is met enneadische semiosis behoorlijk opgeschoven, te weten naar de overgang van

het ene naar het andere verschil. (Ik stel me voor, dat daarvoor één – ik noem het maar – punt in – het desbetreffende deelweb van – een gemotiveerd concept opschuift tot volgende focus met bijbehorend gemotiveerd concept, en zo alsmaar verder.)

Een web dient situationeel verbijzonderd gedrag van het desbetreffende subject, en ontwikkelt zich dienovereenkomstig uniek, particulier, enz. Eeuwige wederkeer, zoals Frissen op zijn beurt Friedrich Nietzsche herhaaldelijk aanhaalt, zit ‘m door mij nader geduid in semiosis als (meta)systeem dat juist daardoor tot alsmaar verschillende uitkomsten leidt. De mate van verschil die ook voor statelijke overwegingen relevant is, reikt bijgevolg véél verder dan wat een abusievelijk objectief opgevat betekenisweb suggereert. Welke opvatting Frissen huldigt, kan ik uit zijn boek overigens niet opmaken. Aanwijsbaar houdt hij er wèl een nogal afwijzende opvatting over subjectiviteit op na; het lijkt erop dat hij zijn favoriete Franse denkers daarin niet wil afvallen (waardoor hij zijn eigen visie m.i. nodeloos mank laat gaan). Frissen vindt

de diagnose van individualisering [...] nodeloos subjectivistisch en atomistisch.[p. 117]

Als bezwaar voert hij op dat

[d]e mens immers slechts in sociale verhoudingen en verbanden bestaat.[p. 117]

Ik deel volledig zo'n relationele opvatting. Daarom verzet ik me tegen – logisch – atomisme. Op een subjectief aandeel in gedrag lijkt mij echter juist niets

af te dingen.[p. 117]

Als aandeel wijs ik dus ook, zeg maar even, subjectief atomisme àf. Mee eens,

[h]et subject en zijn subjectiviteit zijn geen betekenisvolle identiteiten meer die los van verbindingen en netwerken bestaan.[p. 208]

Sterker nog, dat hebben ze natuurlijk ook nooit gedaan, l'òs bestaan. Gelet op, precies zoals Frissen aangeeft, "verhoudingen en verbanden" moet dat subjectief situationisme zijn (of, ook goed, situationeel subjectivisme). De toevoeging "sociale" is m.i. wederom een nodeloze beperking. Overigens merkt Frissen tevens op, dat

[o]ngelijkheid en verschil tussen mensen [...] van alle tijden [zijn].[p. 184]

Over subjectiviteit gesproken, volgens mij moet iedereen vooral zèlf *De Staat van Verschil* aandachtig lezen, zijn eigen mening(en) erover opdoen, naar aanleiding daarvan eigen ideeën ontwikkelen en ernaar handelen, enzovoort. Daarom houd ik mijn opmerkingen hier beperkt, vooral tot wat hopelijk strekking van Frissens analyse tot en met aanbevelingen versterkt. Onder meer acht ik de kwalificatie "esthetisch" overbodig in o.a. de aanduiding

esthetisch perspectief.[p. 23]

Associatie met schoonheid werkt op zijn beurt beperkend. Ik houd het gewoon op variëteitsperspectief, dwz oriëntatie volgens samenhangende verschillen. Esthetiek is 'eerder' gevolg dan oorzaak. Dat komt inderdaad mooier uit ... Of? Het blijft een kwestie van verdeling, relaties dus. Door explicitering van verschillen raakt manifest(er) wie voor- resp. nadelen ondervindt van verhoudingen annex verkeer. Zeker wie beseft dat zijn eigen voordeel gedijt bij nadeel van anderen, en er desondanks naar handelt, vestigt daarop liever geen aandacht (of leidt aandacht juist expliciet àf).

Over samenhang laat Frissen zich afkeurend uit. Hij ziet er slechts

uniformiteit [als] de norm en variëteit [als] de te beargumenteren uitzondering [p. 28]

in. En

[e]lk idee van samenhang produceert uitsluiting.[p. 84]

Dat is zowat tegenovergesteld aan de betekenis die ik eraan toeken volgens zgn nul-identiteit voor samenhang van verschillen (en feitelijk koestert Frissen die samenhang eveneens, maar onder de noemer van leeg; wie wiskundig kan denken, herkent leegheid als voorwaarde voor optimale samenhang; een scharnier dient als metafoor).

Als ik praktische kritiek op het boek van Frissen heb, luidt die vooral dat hij zijn gevarieerde betekenissen strakker en allemaal bijelkaar met ruimer bereik kan verbinden. Zijn analyse blijft eenzijdig verschilgericht door slechts

toe [te] geven dat onze samenleving een postmoderne is [waarvan] fragmentatie een van de meest in het oog springende verschijnselen [is].[p. 119]

Altijd is er óók samenhang, maar opgevat als subjectieve overgang van de ene naar de andere situationele gedraging. Zo zit er stelselmatigheid in verschil, waarbij ik in één moeite door opmerk dat wat ik versta onder stelsel eveneens zowat tegenovergesteld is als wat Frissen ermee bedoelt. Volgens hem

[wordt d]e macht van de gelijkheid [...] gerealiseerd in stelsels,[p. 138]

terwijl ik met een stelsel de ruimte van reële verschillen in netzo reële samenhang bedoel. Als methode voor stelselmatige modellering, dwz ook nog eens veranderlijke ordening van verschillen in samenhang, heb ik Metapatroon ontwikkeld (waarover ik sinds 1991 publiceer; voor overzicht resp. verwijzingen, zie [Metapatroon, handboek stelselmatig informatieverkeer](#)). Metapatroon instrumenteert wat Frissen nog voor onmogelijk houdt, namelijk

representatie van de oneindigheid, van de chaos, van de differentie[. p 179, dwz] een meervoudigheid die als differentie wel begrijpelijk is, maar in zijn onderscheiden delen niet.
[p. 198]

Volgens de enneadische elementen verdwijnt de indruk van chaos; er heerst semiotische orde (die ontologie en epistemologie bemiddelt; daardoor verkrijgen ze ipv absoluut veronderstelde relatieve betekenissen). Voor de – subjectieve ervaring van – oneindigheid trekt de ontwerper bovenaan elk model een vette streep: horizon. En vanuit de delen raakt de meervoudigheid begrijpelijk, vice versa. Elke samenloop van een object en een situatie constitueert als situationeel object een eenduidige differentie. Op zijn beurt kan wat aldus gedifferentieerd is dienen als object resp. situatie voor verdere differentie, enzovoort. Kortom,

polyvalentie van betekenissen en waarden [p. 200]

zijn volgens een orde modelleerbaar, althans bij redelijke benadering zònder

ambiguïteit.[p. 200]

Klopt,

[m]eerzinnigheid en meervoudigheid maken dat alle waarden en betekenissen contextueel zijn.[p. 202]

Aan Metapatroon is daarom zgn contextuele verbijzondering methodisch (en verder – dus – niets, op de horizon als grenswaarde na). Niet

[a]lles is verschillend en daarom [...] ongelijk en ongelijkwaardig.[p. 204]

Volgens subjectief situationisme, met Metapatroon als modelleermethode, laat zich preciseren wát verschilt èn hoe zulke verschillen tevens samenhangen. Daar is onvermijdelijk reflexief aan, dat de modelleur handelt volgens motieven. Wat Frissen context noemt, heet volgens de

enneade situatie. Voor stelselmatige duiding resp. facilitering van variëteit helpt principieel onderscheid – en samenhang – tussen situatie, context en motief. Enneadisch is context een element langs de tekendimensie. Dat wil zeggen dat een subject van elk teken – vooral – context ervaart; pas in unieke combinatie met context verkrijgt een signatuur eenduidige interpretatie (als gemotiveerd concept). Over taal(gebruik) laat Frissen zich in *De Staat van Verschil* niet theoretisch uit. Daaraan lijkt mij onkritisch gebruik van de term context mede debet.

In navolging van Gilles Deleuze en Felix Guattari maakt Frissen enthousiast melding van rizoom; een nadere structuurduiding ervan blijft echter ook bij hem ontbreken. Frissen prijst daarentegen zelfs het astructurele karakter:

In die vorm, soort en waarde is er ook geen herleidbaarheid tot elkaar en geen schikking (onder/boven) in een groter geheel.[p. 198]

Die kenschets schiet, zachtjes uitgedrukt, tekort. Hij verklaart vooral hoe het volgens hem *niet* zit:

De notie van differentie impliceert dat er *geen geheel* in de zin van overkoepeling of betekenisverlenende ordening is.[p. 287]

Maar hoe zit het dan wèl? Met een rizoom zijn modellen à la Metapatroon vergelijkbaar; zie *Vlechtwerk van puntige plooien*. Doordat een volgende plooï voortborduurde op eerder gevormde plooïen, is er verspreid toch een – soort – hiërarchie. Daar lijkt mij geen ontkomen aan, hoezeer Frissen ook wil hebben dat middels

[h]et differentiedenken [...] een esthetische politieke theorie [bestaat zonder] een hiërarchie van verschillende waarden.[p. 181]

Ook in een rizoom als wortelstok groeit een volgende knoop uit een eerdere, enzovoort. Als Frissen bedoelt dat voor middelnormering zo min mogelijk vooropgezette doelnormering mag gelden, laat staan een onwrikbare doelenhiërarchie, ben ik het wederom vergaand met hem eens.

Wie de semiotische enneade erkent als ontologisch schema, ja, voor zo iemand geldt

ongelijkheid [als] ontologisch gegeven.[p. 51]

Dat gebeurt echter niet

met [...] kracht van argumenten.[p.51]

Juist niet, want – een – ontologie is géén argument, maar een vóóronderstelling met irrationaliteit van dien. Waarop Frissen zijn lezers kan aanspreken is wat zij – hopelijk – evident vinden. Vindt iemand het vanzelfsprekend dat hij beschikt over een veranderlijk gedragsrepertoire? Beseft hij zich naar omstandigheden anders te gedragen? Herkent hij dergelijke variëteit ook bij/van andere mensen (en dieren, enzovoort)? Zo ja, nou dan!

Het is een zowat onmogelijke opgave om variëteit erkend te krijgen als inrichtingsbeginsel. Dat komt omdat een mens – of welk organisme dan ook dankzij, indien van toepassing, cognitief vermogen – zijn omstandigheden onder, zeg maar, gewone ... omstandigheden louter enkelvoudig ervaart. Door focus – zie desbetreffend element van enneade – is gedrag specifiek gericht. Dat maakt de gedragskracht uit. Ook vòlgend gedrag is netzo gefocust, enzovoort. Per situatie is gedrag als het ware gelijk. De òngelijkheid van de ene naar de andere gedraging verloopt via – lege – samenhang; er correspondeert gedragsmatig niets mee. Nee, dat valt niet te bewijzen. (Maar) met die aanname blijken verschillen pas logisch(er) verenigbaar. Wie dat niet begrijpt omdat hij de argumenten ervoor mist, zoekt nog resp. valt

iemand lastig met de vraag naar iets dat er niet is. Wie bang voor verschillen is, wil er niet eens naar beginnen te zoeken. Omdat focus suggestief uitsluit, waarbij een subject de situationeel noodzakelijkerwijs verschillende uitsluitingen niet of nauwelijks beseft, nauwelijks kan beseffen, lijkt gelijkheid gauw en dus ten onrechte de regel. Maar die geldt – opnieuw tautologisch – slechts binnen de uiterst nauwe beperking van een – ervaren – situatie. Een specifieke situering komt neer op (aandachts)beperking en (be)dient voortbrenging van eenduidig gedrag. Voor die bepaalde momenten in semiosis bestaat geen ongelijkheid. Maar ja, vanuit zo'n regel die gelet op reële afwisseling van gedrag vals is,

[heeft o]ngelijkheid [...] altijd argumentatie als rechtvaardiging nodig.[p. 53]

(Pas) zodra subjectief situationisme geldt als referentiekader is het precies andersom. Dat vergt wijziging van het (school)curriculum, zie *Analytic philosophy for synthesis from early education on*.

Het is, kortom, niet zo dat

[b]etekenis [...] lokaal en specifiek geworden [is].[p. 84]

Dat is zelfs nooit anders geweest. Volgens de semiotische enneade is toespitsing inherent aan betekenis. Voor zover dat een kwestie van "worden" is, past hoogstens evolutionaire waardering. Er is echter, zoals ik hierboven al toegelicht heb, vanwege focus na focus een netzo inherente belemmering voor zulk inzicht.

Klopt, omdat beleidsmakers tot en met uitvoerders inclusief wetenschappelijke tot en met commerciële entourage(s), Frissen noemt het een

samenzwering [...] waar beleid, onderzoek en advies een permanente discourscoalitie vormen,[p. 90]

elke – vanuit variëteitsperspectief prompt voorspelbare – mislukking volgens hun impliciete ontologie van gelijkheid gepaard laten gaan met alsmaar hardnekkiger ontkenning van reële variëteit, blijven

[t]allose pogingen om de crisis [...] te bestrijden eerder [bijdragen] aan een verdieping van die crisis.[p. 65]

Ik vind Frissen op z'n overtuigendst in zijn kritiek op die averechtse dynamiek, dus veroorzaakt door - te - statische visie. In dat verband rept Frissen over

receptuur [...] van de modernisering [p. 65]

c.q.

reflexieve modernisering [en] de eraan ten grondslag liggende normativiteit.[p. 66]

Noodlottig gevolg van zulke sektarische overheersing:

veelvormigheid en meervoudigheid maken plaats voor uniformiteit en gelijkheid.[p. 125]

Dat lukt natuurlijk nooit, zoals de enneade illustreert. Wat vroeg of laat reeds fataal uitpakt voor (on)vrijwillige volgelingen, zijn dwangmatige pogingen. Over betekenisverschillen gesproken, en hier omdat Frissen er esthetiek bijhaalt, afkomstig van K. Varnedoe trof ik elders een begrip van moderne kunst aan dat moderniteit juist met variëteit (spotentieel) associeert; zie *Variëteitkunstemaker*. Dat noemt Frissen postmodern, naar ik vermoed omdat hij nog niet beschikt over voldoende analytische methode (die vanwege variëteit tevens synthese moet helpen duiden enz.). Volgens hem is

[v]erschil maken [...] het leidmotief van de postmoderniteit.[p. 245]

Zodra verschillen methodisch tevens samenhangend beschouwd – kunnen – worden, treedt nieuwe, andere moderniteit in. Zo zie en noem ik het. Hoe het ook heet, de kritieke factor is – erkenning van – variëteit. De crux is, in de woorden van Frissen, om

de differentie van de postmoderniteit te aanvaarden.[p. 88]

Zonder, populair gezegd, paradigmawissel blijven

de contradicties die het moderniseringsproces veroorzaakt[, ...] gepareerd [worden] met de functionele rationaliteit van diezelfde modernisering, waardoor de contradicties eerder worden verdiept dan gematigd, laat staan opgelost.[p. 66]

Dat

is de onmacht van het discours van de gelijkheid die tot allerlei institutionele anomalieën, paradoxen en dilemma's leidt.[p. 144]

Overigens kan een discours m.i. niet (on)machtig zijn. Dat blijft aan individuele deelnemers voorbehouden. Zo gaat met – wat ik algemener noem – tekenverkeer steevast een – poging tot verandering van – (on)machtsverhouding gepaard. Mijn radicale taalopvatting vat ik samen met de slogan: elk teken is een verzoek tot inschikkelijkheid (Engels: every sign is a request for compliance; voor mijn ontwikkeling van die stelling, zie *Semiosis & Sign Exchange design for a subjective situationism*; daar luidt de titel van hoofdstuk 7 *The political nature of human exchange*). Dus ook

[d]e fictie van het algemeen belang wordt in het gelijkheidsstreven [...] als retorische strategie aangehaald, maar ze is een machtsstrategie.[p. 154]

Frissen laat o.a. het problematische gelijkheidsbeginsel, artikel 1 van de Nederlandse grondwet, de revue passeren (p. 140). Aan dat grondwettelijk artikel heb ik met behulp van Metapatroon een – ruwe – variëteitsanalyse gewijd, zie *Publieks- en stelseltaal in wetgeving: Wat is het geval?*

Subjectief situationisme op enneadische basis benadrukt veranderlijke motivationele subjectiviteit. Elk motief is een doel, met bepaald situationeel gedrag als netzo subjectief middel ervoor. De variëteit wat doelen betreft is aldus ... absoluut. Gelijkheid van doel is principieel onmogelijk, blijft een illusie. Dat geldt reeds per individu voor verschillende situaties. Ingewikkelder hoeft de verklaring resp. rechtvaardiging niet te zijn voor de beperking van overheidsbemoeienis tot

het normeren van de middelen[. p. 171]

Ik geef voorkeur aan een wat uitgebreidere aanduiding, te weten verkeersmiddelen. Als enkelvoud komt daarvoor de term infrastructuur in aanmerking. Dan blijkt verband met doelen onontkoombaar. Een verkeersdeelnemer, waarmee ik in allerruimste zin een deelnemer aan maatschappelijk verkeer bedoel, ervaart natuurlijk ook infrastructuur situationeel en ontwikkelt – mede – dienovereenkomstig motieven, enzovoort. Van infrastructuur gaat normerende invloed op gedrag uit, het is niet anders. Het klinkt realistisch om daarvoor negatieve vrijheid – een begrip dat Frissen ontleent aan werk van Isaiah Berlin – als criterium te hanteren, ofwel het vermijden van ongewenste beïnvloeding. Maar is wat als zodanig telt, óók weer niet subjectief-situationeel? Ik ben het met Frissen eens, geloof ik, dat er in algemene bewoordingen geen beter criterium denkbaar is. Maar ja, ook dat gaat uiteraard mank aan pretentie op algemeenheid, dat nu eenmaal strijdig is en blijft met variëteitsperspectief. Voor infrastructurele voorzieningen moeten daarom steeds zo concreet mogelijke verwachtingen omtrent – ontwikkeling van – evenwichtige(r) verhoudingen tussen

– potentiële – verkeersdeelnemers worden afgewogen. Het klinkt weliswaar reuze sympathiek om te voorzien in

een repertoire waarin de mogelijkheden om verschil te maken maximaal zijn[. p. 223]

maar hoe pakt dat over en weer uit? Tref- resp. brandpunt van politiek blijft wat mij betreft zo expliciet mogelijk beperkt tot wat telt als evenwichtig voor verhoudingen, verkeersvoorzieningen dus (waartoe ik – vooral? – voorwaarden voor evenwichtige deelname reken, ofwel onderwijs, gezondheidszorg e.d.). Dat vergt eigenschappen van de afwegers, die Frissen duidelijk aangeeft:

[Z]e moeten ironisch zijn, omdat [z]e onwetend zijn.[p. 231 Dat noopt voor] politiek en bestuur [tot een houding] van de *bescheidenheid* en de *voorlopigheid*.[p. 232] Belangrijke notie [...] is die van de mogelijkheid van de vergissing.[p. 233 A]ansluiten bij de differentie is noodzakelijk [en] de sturing [zal] niet totaliserend of uniformiserend moeten zijn.[p. 236]

Dat vind ik overeenkomen met mijn idee van *Faciliteerkunde*. Zoals Frissen stelt,

[d]e politieke orde [...] is [...] eerder [onderdeel van] een infrastructuur aan de onderkant dan een overkoepelend geheel.[p. 287]

Onder de noemer van infrastructuur vind ik alweer duidelijker, dat

de instrumentering de differentie [dient] te dienen.[p. 233]

Wat – deelnemers volgens – bepaalde verhoudingen ... dient, kan – ze volgens – andere verhoudingen echter wellicht schaden. Dat vergt vèrdere afwegingen dan per aparte (im)materiële maatregel, wat ik de reden vind om infrastructuur altijd ruimst denkbaar samenhangend te beschouwen. Is het woord maatregel, ofwel een regel-op-maat, niet allang toepasselijk? Vanwege de onvermijdelijke wisselwerking tussen doelen en middelen lijkt mij de aanbeveling zelfs averechts

om de waardering van verschil en ongelijkheid uit het perspectief van de moraal te halen[. p. 189]

Omdat elk gedrag gemotiveerd is – en een beroep op bewustzijn, wat dat eventueel ook is, kan in dit opzicht slechts verwarren – vind ik dat er geen ontkomen is aan moraal. Is er feitelijk overigens een moralistischer insteek denkbaar – dat blijkt onmiddellijk uit het werkwoord “mogen” – dan met de stelling dat

[v]erskil en ongelijkheid [...] niet [mogen] worden aangetast[? p. 233]

Wat moraal praktisch betekent, moet echter in subjectief-situationele zin wijzigen. Dergelijke differentiatie is met de enneade aantoonbaar relevant annex noodzakelijk. Met zijn pleidooi voor

een esthetica van schoonheid, genot en elegantie [p. 189]

maakt Frissen m.i. nodeloze, verwarrende omhaal. Nogmaals, gedrag is subjectief-situationeel en aldus principieel gemotiveerd, punt. Daarom ben ik het zelfs pertinent òneens met Frissen, die stelt dat

decentrerung van de subjectiviteit [...] een einde [maakt] aan de notie van intentionaliteit[. p. 208]

Het is precies andersom. Het situationisme aan subjectiviteit houdt “intentionaliteit” onlosmakelijk in, nota bene differentiële intentionaliteit. En daar, dus met motief, houdt rationaliteit nu eenmaal op, een inzicht dat ik ontleen aan Arthur Schopenhauer. Met een beroep op esthetica verwijst ook Frissen naar de onvermijdelijke irrationaliteit van grondslag,

zij het – nauwelijks – verhuld. Ik vrees dat beleidsmatige ontkenneren van variëteit – ondanks het voor èn door henzelf onloochenbare variëteit van hun eigen gedragingen – eerder èxtra afwijzend reageren op de boodschap van voorrang voor “schoonheid, genot en elegantie.” Nu geef ik toe dat het op mijn manier evenmin lukt.

Ik heb al een opmerking over opvoeding en –leiding gemaakt. Het hoofdthema is zelfs, zoals Frissen het mooi (!) stelt, dat

[h]et belangrijkste politieke ambt dat van de burger [is].[p. 268]

Als laatste steunbetuiging in het bestek van dit korte commentaar op *De Staat van Verschil* verwijs ik naar *Pentas politica*.